

Отримано: 28.03.2024.

Прорецензовано: 02.04.2024.

Прийнято до друку: 07.04.2024.

e-mail: lgolovata@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-86-93

Головата Л. Переселенний рух у Генеральній губернії на шпальтах регіональної газети «Холмська земля» (1943–1944). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2024. Вип. 35. С. 86–93.

УДК: 070.489(477+438):[94-058.64-054.73]"1943/1944"

Лариса Головата

ПЕРЕСЕЛЕННИЙ РУХ У ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ НА ШПАЛЬТАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ГАЗЕТИ «ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ» (1943–1944)

У статті проаналізовано зміст єдиної під час Другої світової війни регулярної холмської газети, яка обслуговувала інформаційні потреби українського населення люблінського дистрикту Генеральної губернії. Виявлено групи матеріалів, присвячені проблематиці переселенчих рухів. Газетні матеріали зіставлено з відомостями про відтік кадрів з Холмщини, наведені в документах українських комітетів.

Ключові слова: Друга світова війна, періодика, «Холмська земля», біженці, евакуація, польсько-український конфлікт, Український центральний комітет.

Larysa Holovata

MIGRATION MOVEMENT IN THE GENERAL GOVERNMENT ON THE PAGES OF THE REGIONAL NEWSPAPER *KHOLMSKA ZEMLIA* (1943–1944)

The article analyzes the content of the sole regular newspaper during the World War II, serving the informational needs of the Ukrainian population in the Lublin district of the General Government. It identifies groups of materials dedicated to the problematic issues of resettlement movements. These include official appeals from Ukrainian legal structures, information about relief actions, journalistic reports, and interviews with refugees from the military zone, the Reichskommissariat "Ukraine", and the eastern territories of Galicia. Also examined are articles that prompted Ukrainians to contemplate their personal future choices against the backdrop of interethnic conflict in the region and the approaching German-Soviet front.

Newspaper materials are compared with information about the outflow of personnel from the Holm region, as cited in documents from Ukrainian committees. In the documents of relief structures of that time, facts are recorded of the Ukrainian population's ambiguous attitude towards the decisions of committee officials, public figures, and clergy to leave their native lands. At the same time, it must be acknowledged that thanks to such choices, hundreds of lives were safeguarded from persecution and destruction. Additionally, numerous documents, testimonies, and memoirs about the Holm-Podlasie region during the German occupation have been published in emigration and are now widely known. These shed light on the bloody events and crimes, echoes of which were not always found in the contemporary legal press.

Keywords: IIWW, periodicals, "Kholmska zemlia", refugees, evacuation, Polish-Ukrainian conflict, Ukrainian Central Committee.

У міжвоєнний період українці Холмщини зазнали значного політичного пресингу та послідовного ігнорування національних потреб з боку відновленої польської держави. Такий курс, який в кінцевому результаті мав призвести до повної асиміляції автохтонного населення, вкрай згубно позначився, зокрема, на книжковому і пресовому русі в регіоні, обернувшись фактичною відсутністю в роки, які передували німецькій окупації, місцевих видавничих ініціатив та регулярних пресових видань українською мовою. Крім того, внаслідок встановлення «сокальського кордону», було максимально обмежено надходження українських книжок і періодиків із Галичини. Натомість із початком німецької окупації Холма (а німці ввійшли в місто 9 жовтня 1939 року), при військовій комендатурі з'явилося офіційне українськомовне видання «Холмські вісті», яке припинилось до кінця грудня із встановленням цивільної окупаційної адміністрації. У січні 1940 року в регіон почала надходити преса краківського «Українського видавництва», яка вмещувала чимало матеріалів про

Холмщину й Підляшшя. Під час війни в Холмі виходили два часописи, афілійовані з церковними структурами – «Звідомлення з Холмсько-Підляської Єпархії» (1942–1944) та «Український православно-славний вісник» (1941). Але єдиною загальноінформаційною регіональною газетою для українського населення, чітку періодичність якої вдалося підтримати від січня 1943 року практично до самого кінця німецької окупації, була «Холмська земля».

Назагал сьогодні ми маємо обмаль окремих досліджень про періодичні видання цього регіону. Украй недостатньо також біографічних відомостей про ініціаторів, редакторів і авторів більшості місцевих газет, а багато причетних до їх випуску осіб часто взагалі не зідентифіковані. Так само зрідка дослідники звертаються до аналізу наповнення преси Холмщини. Виняток становлять дві студії про церковну місцеву періодику Ярослава Цабая, яку автор розглядає в контексті міжнародних і міжконфесійних взаємин кін. XIX–поч. XX століття. Одна з них присвячена часопису «Холмско-Варшавській єпархіяльній в'єстникъ» (1877–1905) [17], покликаною сформулювати й поширити офіційну ідеологічну версію ліквідації унії в 1875 році в часі входження Холмщини до складу Російської імперії, сприяти інтегруванню греко-католиків у православ'я та водночас інформувати населення регіону про релігійне життя і діяльність церковних структур. У другій статті цього ж автора йдеться про двотижневик Холмського православного братства св. Богородиці «Братская беседа», який прийшов на зміну згаданому «Вестнику» [16]. Прецедентом досліджень польської холмської періодици Другої світової війни є публікація Адама Пулавського про двомовний аналог згаданих вище «Холмських вістей» – двотижневик для німецького й польського населення «Chelmer Nachrichten=Wiadomości Chełmskie» [19], дев'ять чисел якого було надруковано впродовж жовтня–грудня 1939 року. Відомості про холмські пресові видання, зокрема й воєнного періоду, максимально лаконічно подано у низці бібліографій, часто без точних описів і даних про періодичність та кількість випущених чисел¹.

Тож запропонована стаття вперше присвячена єдиній загальносуспільній регулярній газеті, що в роки Другої світової війни виходила для українського населення холмсько-підляського регіону. У змісті «Холмської землі» виділено й розглянуто проблематику переселених рухів, виразно видимих на території Генеральної губернії із середини 1943 року.

На шпальти холмської газети тема біженців та евакуації почала просочуватись із загально-губерніальної періодици приблизно від жовтня 1943 року. У той час на території адміністративного утворення став помітний приплив численних втікачів із військової зони й райхскомісаріату «Україна», які шукали порятунку у зв'язку з розгортанням радянських контрнаступальних воєнних дій на сході України. Реагуючи на масове переміщення прибулих людей, холмський тижневик поширив матеріал львівського журналіста Миколи Колянківського, який сигналізував про появу в Галичині великої кількості валок і готував читачів до прийому переселенців. Ще на цьому етапі війни кореспондент сподівався, що, виїхавши цілими сім'ями, біженці облаштують нове життя і знайдуть постійний прихисток серед тутешнього населення. Автор закликав місцевих бути доброзичливими до українців зі сходу, надати їм дах над головою, створити домашні умови, щоб якомога на довше або й назавжди затримати в регіоні, та переконував: «Вони ж не прошаки. Вони ж багаті господарі медом пливучої Української Землі» [6].

З осені 1943 року українські газети постійно інформують про організовані допомогіві ініціативи – пропозиції для науковців зі сходу від службовців краківсько-львівського «Українського видавництва», благодійні заходи для переміщених осіб від творчих колективів, починання і внески на допомогу біженцям від посадників міст, старост місцевостей, окремих УДК і делегатур. Розгортання цієї всеохопної суспільної акції можна простежити за змістом практично всіх українськомовних газет Генеральної губернії.

Натомість від початку 1944 року тональність дописів про переселенців змінюється і через пресу від легальних осередків надходять чіткі сигнали про початок масштабного евакуаційного процесу вже всередині Генеральної губернії. Український центральний комітет констатував факт закриття на східних теренах домівок допомогівих комітетів і делегатур. Часто це були здійснені з огляду на загрозові обставини самовільні дії, спрямовані на перевезення активу на безпечнішу відстань від боєзіткнень. Розуміючи, що тенденція переміщення на захід посилюється і набирає стихійної сили, УЦК у спеціальній відозві висунув вимогу до керівників підпорядкованих структур надати письмові

¹ Одне з перших бібліографічних опрацювань див. [8].

звіти про те, де, коли і як були ліквідовано місцеві осередки та куди й під чію відповідальність перенесено матеріальні цінності. Володимир Кубійович розпорядився доправити такий звіт особисто до краківського відділення УЦК за адресою Зелена 26 для докладнішого з'ясування обставин і перевірки фактів, пов'язаних з евакуацією [9].

За цим попередженням стояли серйозні обставини і проблема кадрового наповнення структур УЦК, яку не належало довше ігнорувати чи приховувати, але й не доцільно було занадто загострювати, закликаючи до полишення прямо й негайно своїх місць, щоб не ширити панічних настроїв. Дотепер УЦК працював як вельми розгалужена мережа установ і повністю охоплював організаційно й інформаційно всі українські етнічні терени Генеральної губернії. За допомогою цієї мережі поставали освітні товариства, читальні, народні школи, господарські осередки, які, працюючи за призначенням, серед іншого сприяли поширенню українського друкованого слова і назагал за ці роки одержали суспільне схвалення щодо спрямованості і результатів своєї роботи².

На початку 1944 року, у зв'язку з переміщенням боїв на східні землі Галичини та через вибухову внутрішню ситуацію, яка склалася всередині Генеральної губернії, населення одержало очевидні докази слабкості окупаційної влади, нездатної ефективно протидіяти міжнаціональним сутичкам та операціям радянських партизанських загонів. Через згадані чинники почався відтік кадрів зі структур УЦК, як центральних, що розміщувались у Кракові на вулиці Зеленої 26 і у Львові на Парковій 10, так і низових – комітетів у центрах округ, допомогових комітетів у центрах повітів, делегатур у селах і інших, менших за кількістю українців населених пунктах. Часто цей відтік був неконтрольованим, через що УЦК почав перевірку фактів втечі з постів і оголосив у пресі про потребу реєстрації працівників, які пішли без подання заяв на звільнення і полагодження формальностей, а також вимагав надіслати до центрального офісу дані про своє нове місце перебування, кількість членів сім'ї на утриманні, можливе нове місце роботи, мотивуючи це наміром подбати про подальше працевлаштування і матеріальне забезпечення своїх кадрів [13].

Отже, ця частина матеріалів газети стосувалася становища легальних структур. Водночас виникла невідкладна потреба потурбуватись про пересічних мешканців, читачів холмської газети, звернувшись до них із чесним роз'ясненням ситуації, і запропонувати можливі шляхи порятунку.

Холмщина добре пам'ятала 1915-й рік, коли перед відступом російських військ на схід було примусово виселено велику частину населення, доволі на той час зденационалізованого – на Сибір, в Туркестан, а також в Україну, звідки вивезені особи змогли повернутися додому лише з початком революційних подій 1917 року.

Іншу хвилю переміщення холмщани спостерігали з осені 1939 року, коли приймали втікачів з Волині й Галичини, які відразу долучилися до національно-культурної і господарської роботи. Про це переміщення «Холмська земля» завжди писала винятково позитивно, як про успішний шанс краще пізнати своїх співвітчизників, їхню вдачу, звичаї, прагнення та спричинитися «до витворення єдиного народу з єдиною мовою, способом думання, укладом життя; до поширення й поглиблення ідеї національної спільноти» [10].

Із середини 1943 року в Генеральну губернію почали прибувати українці зі східних земель, серед яких були представники абсолютно всіх прошарків: службовці різних установ і рангів, науковці, митці, громадські діячі, робітники й селяни. Багато з них мали намір затриматися в адміністративному утворенні, попервах остаточного виїзду не плануючи. До цієї хвилі переміщення належав, наприклад, Юрій Шевельов, всесторонньо заангажований у культурну роботу, зокрема як учасник публічних заходів і автор численних дописів на літературні, мистецькі й мовні теми. Наслідки флуктуацій українського населення вчений оцінював як спосіб покращити мовний стан, адже досі відрізані державними кордонами уродженці різних територій не мали змоги перетинатися й чути мовлення один одного: «Киянин не чув, як говорять у Львові, буковинець і подумати не міг почути кубанця або холмщанина. А для того, щоб мова розвивалася однаково, треба, щоб існував жвавий обмін мовними надбаннями, щоб люди могли легко пересуватися з однієї закутини рідної землі до другої» [15]. Спілкування, а вслід за цим і порозуміння, яке налагоджувалося між місцевими й прибулими, оздоровлювало мовну ситуацію, а також зміцнювало відчуття спільноти, розвивало громадянську солідарність, збагачувало й підсилювало спільні культурні проекти та породжувало різні форми взаємодопомоги.

² Докладніше про діяльність УЦК див.: [7], [18].

Нарешті, рушієм масового переміщення населення з Генеральної губернії, а зокрема і Холмщини, на захід, чітко видимого від початку весни 1944 року, був майже винятково страх за життя й інстинкт самозбереження. Цей процес наростав, накладався на втечу українців із захоплених радянських територій і перетворився на постійну частину місцевого ландшафту. Біженці знали, що найпевніше виїжджають назовсім, тож пересувались із найціннішими пожитками і громіздким вантажем. На сторінках «Холмської землі» цей евакуаційний рух малювала з натури Олена Кисілевська: «Боком дороги, шнуром, довжиною на кілька кілометрів котиться віз за возом, віз попри віз, помалу, без поспіху, повагом. Безконечною валкою тягнуться на захід вони, українські виселенці з далекої, широкої, степової України» [5].

Прибулих здалека втікачів легко розрізняли від людей осілих – місцевих селян, які возами курсували тими самими дорогами, пересуваючись у своїх звичних повсякденних клопотах. Біженці прибували до міст і містечок валками, насамперед знаходили осідки УДК і делегатур, брали інструкції щодо подальших дій і одержували потрібну на той момент допомогу. Про підтримку, яка полягала в наданні обідів, сухих харчів, одягу, нічлігів, певних коштів на особисті потреби для продовження дороги, інколи в пропозиціях щодо працевлаштування, про це вміщено чимало свідчень з різних місць у холмській газеті на заключному етапі її виходу.

Тогочасні інтерв'юери з українських газет намагалися відтворити збірний образ так званих східняків. Звісно, репортерів, а прогнозовано й читачів, найперше цікавило, якою мовою відповідатимуть випадково вибрані з гурту новоприбулі респонденти: українська – відразу робила їх своїми і спонукала місцевий люд до прихильного ставлення. Вже далі в таких репортажах йшлося про зовнішній вигляд, одяг, настрої та плани. Так, розмова селянами-втікачами з Харківщини й Чернігівщини і коментар до нього в репортажі Кисілевської виказує делікатність, обережність авторки в контакті з біженцями, бажання їх підбадьорити і збудити серед краян співчуття до знедолених, яких сотні проходили перед очима. Але також матеріал засвідчив ясне бачення, що невдовзі до цих людей «приєднаються і з ними зрівняються у статусі вигнанців, самі тутешні, які 1939 року позбулися ілюзій стосовно союзу радянської реальності і зроблять все, щоб вже ніколи з нею не зіткнулися [...]. Рятують вони душу не тільки свою, але цілої нації, оці залізної витривалості, неспожитої енергії, і твердої, непохитної віри в краще завтра – тисячі-тисячі оцих наших страдників-виселенців з рідних гнізд» [5].

На тлі затяжного і кривавого польсько-українського протистояння евакуаційний рух зі сходу України посилював роздуми серед автохтонного населення і щодо власного майбутнього. Вибір постав до певної міри добровільний, але вкрай обмежений на можливості – залишитись чи поїхати. На шпальтах легальної преси не було змоги публічного проявлення й обговорення перспективи приєднання до збройного спротиву в лавах УПА, хоч цей третій шлях всерйоз розглядали і приймали для себе як найкращий вибір вихідці з різних суспільних верств і середовищ, особливо серед молоді.

Залишившись у домівках, люди прирікали себе на існування під владою режиму, щодо невідворотності і сутності якого не було ілюзій, а для активу це найпевніше означало фізичне знищення. Натомість шлях скитальців, невизначений і також вельми небезпечний, попри всі поневіряння, не позбавляв надії і шансів на життя. У терені вже заіснувала категорія людей, для яких еміграція була вирішеною справою і вибір для яких часто полегшувався наявністю на заході рідні, а станом на початок 1944 року вони навіть встигли перевезти майно і запаси харчів. Проте в новій еміграційній хвилі опинилися також соціально і матеріально цілком не захищені групи людей, які попервах могли розраховувати тільки на українські організації. Власне, щоб допомогти таким особам, осередки УЦК багато разів поспіль через пресу оголошували збір коштів.

Взагалі, упродовж німецької окупації українські структури суспільної опіки проводили масові, всенародні збірки з усталеною ритмічністю – до різдвяних і великодніх свят, а куди саме скерувати одержані від населення кошти – вирішував УЦК. Щоб оголосити кожну кампанію, треба було одержати дозвіл окупаційної влади – головного відділу внутрішнього управління. Тож, пройшовши дозвільну процедуру, 8 квітня 1944 року УЦК через українські газети відкрив великий збір, т. зв. писанку 1944 року, дохід від якої призначався винятково «збігцям» [11]. До співучасті в акції закликали також парафіяльні уряди, а накопичена готівка з допискою «Писанка УЦК» зосереджувалася на рахунках комітету в Українбанку [14] у Кракові й Центробанку у Львові.

Крім інформацій про можливості й допомогу для тих людей, які схилилися до виїзду і готувалися до перетину території адміністративного утворення в західному напрямку, «Холмська земля»

опублікувала допис провідного автора Володимира Островського, де він акцентував на психологічних аспектах евакуації [10] – цього давнього і частого явища в історії людства, спричиненого загрозою життю людей через природні або соціальні катаклізми. Островський вкотре назвав вже неодноразово обговорювану в тижневику очевидну дилему, яку належало розв'язати для себе мешканцям громади, висловившись за виїзд і збереження життя насамперед активу – енергійних і вольових людей, які би мали взяти на себе місію продовження національної роботи поза батьківщиною. При цьому автор розумів, що, навіть усвідомлюючи можливість репресій і загибелі від нового окупаційного режиму, багато земляків миряться з цією думкою й найімовірніше відкинуть шлях еміграції. Також Володимир Островський відверто попереджував про вимір болісних втрат для тих, хто вирішить переселитися на чужі території – про відчуття особистої трагедії, яке переслідуватиме після остаточного полишення родинних місць і роз'єднання сімей, про руйнування налагоджених господарських, професійних і життєвих зв'язків та ліквідацію чинних національних інституцій тощо. Особи, які зважувалися на виїзд, мали бути готові не тільки до матеріальних випробувань, поневірянь і безпритульності, але і до травматичних наслідків такого вибору: «Евакуація – це початок тяжкої психічної недуги “туги за Батьківщиною”, яка може спричинити й фізичну смерть, а щонайменше – отруїти ціле життя. То ж евакуовані – це, звичайно, одні з найнещасливіших людей і заслуговують на особливо співчутливе трактування і поміч» [10].

Вміщенням таких матеріалів редакція холмської газети намагалася схилити читачів до серйозного обдумування свого становища. Частина місцевих мешканців після війни була переселена на Волинь і Галичину. За трагічною іронією долі самому Володимиру Островському, цьому по-справжньому заслуженому й видатному діячеві Холмщини судилося жити в Івано-Франківську, де він зазнав переслідувань, серед іншого й заборони своїх книжок, та помер у 1950 році.

Чимало українських діячів, активних у різних ділянках громадського і релігійного життя регіону, в 1944 році все ж виїхали на захід на постійне місце проживання. Тут наводимо лише прізвища людей, згаданих у холмській газеті як автори чи фігуранти описуваних подій. Так, у 1944 році емігрували більшість діячів місцевих українських комітетів: до прикладу, Адам Антонович – активний організатор спортивного життя і референт молоді при УДК в Холмі; Африкан Хрущ – організатор кооперативу «Пробоем» і голова УДК у Грубешеві, Святослав Шрамченко – голова УДК в Холмі [1] та інші.

На захід виїхали десятки православних священнослужителів. Серед них ті, які займали ключові пости в холмсько-підляському регіоні: митрополит Холмський і Підляський Іларіон (Іван Огієнко); протоіерей, член Холмсько-підляської духовної консисторії, один із ректорів Холмської духовної семінарії Григорій Метюк; протоіерей, спочатку віцеректор, відтак ректор Холмської духовної семінарії Євген Барщевський. Винятком серед цієї когорти був архипресвітер Іван Левчук – від самого початку ініціатор і втілювач всіх найважливіших кроків із відновлення в регіоні української церкви, який не виїхав і певний час відсидів у польському концентраційному таборі в Явожні, де також відбували тимчасове ув'язнення десятки українських священників, переслідуваних польськими органами безпеки³. Після виходу з табору Іван Левчук невдовзі в 1947 році помер і був похований на православному цвинтарі в Холмі.

Серед священників, які за німецької окупації опосідали парафії в селах і містах регіону, у 1944 році полишили свої пости: Юрій Марчук – настоятель парафії в містечку Дубенці, Іван Ткачук із Краснистава, Антоній Уханський із села Чулчиць, Йосип Цехан – із Савина, Павло Дикий – із Білої Підляської і т.д..

Так само виїхали з Генеральної губернії ті вищі православні ієрархи, які маючи антибільшовицьку позицію й передбачаючи майбутні переслідування, перебували у клірі Польської православної церкви або перемістилися з українських земель, знайшовши тимчасовий прихисток у православних структурах люблінського й варшавського дистриктів: наприклад, єпископ Єлисаветградський Володимир (Василь Малець), єпископ Житомирський і Бердичівський Леонтій (Василь Филипович), єпископ Катеринославський і Запорізький Димитрій (Євген Маган), єпископ Вінницький і Подільський Євлогій (Євсей Марковський), єпископ Рівненський, вікарій Волинської дієцезії Федір (Олександр Рафальський). Багато із них приєдналися в еміграції до Російської православної церкви за кордоном.

³ Про ув'язнення, заслання, депортації священників див., зокрема [12].

Через табори переміщених осіб виїхав також редактор «Холмської землі» Степан Баран – видатний діяч Галичини й Холмщини, який продовжував бути активним у пресовому і суспільному житті за кордоном. Інший редактор – Омелян Масікевич – за свою діяльність в роки війни зазнав репресій і був засланий на Колиму, звільнений в 1954 році, після чого займався літературною і перекладацькою роботою, друкувався в українських виданнях, працюючи головним бібліографом Всесоюзної бібліотеки іноземної літератури в Москві.

Існують, проте, документальні свідчення, що життєвий вибір громадських активістів і духовних осіб в користь переміщення на захід їхні співвітчизники сприймали неоднозначно. Із невідомого листа, зверненого до керівництва УЦК [4] випливає, що наслідки евакуації стали згубними для організованого українського життя на місцях вже з березня–квітня 1944 році, тобто в часі, коли процес ще не вповні розгорнувся, але стрімко наближався до пікової позначки. Навесні вже критично не вистачало кадрів, і звітодавець – функціонер УДК в Грубешеві, якого важко зідентифікувати достеменно, скаржився на свою непомірну завантаженість: «Не маю людей до праці в УДК, а сам займаю аж чотири функції: заступаю Голову, є організаційним референтом, мушу кермувати і Комітетом та бурсою, де є до 200 попаленців, яким треба помагати» [4, с. 698].

Із документа видно, що вплив службовців із Грубешева, до того ж без формального звільнення, почався ще на початку лютого 1944 року. А на момент укладання згаданого звіту, крім самого анонімного посадовця, на посту залишились кілька осіб, зокрема не виїхав з міста, проте хворів і не міг багато працювати, редактор і діяч УДК Антон Романенко. Гостра нестача кадрів спонукала звітодавця визнати, що боротися з величезними проблемами в повіті – захищати населення від польського терору, допомагати постраждалим громадянам – власникам зруйнованих господарств і мешканцям спалених сіл, покривати кошти на харчування, лікування, численні поховання – все це доводилось долати в опорі на сили холмсько-підляського суспільства, його найсвідоміших і найжертвовніших громадян [4].

Відомо з документів, що 21 березня 1941 року покинув Грубешів і сам голова місцевого УДК Африкан Хрущ, який прийшов на зміну вбитому поляками 22 березня 1943 року Якову Гальчевському-Войнаровському. Від'їзд очільника викликало осуд серед місцевого активу і став окремим предметом нарікань в донесенні керівника люблінського представництва УЦК Володимира Левицького: «Казав він, що виїздить до УЦК Львів по допомогу для попалених селян. Тим часом досі він не повернувся, а місцеві й референти УДК та влада інтерпретує цей виїзд, як втечу голови» [2, с. 582].

Ще більший осуд породжував масовий виїзд духовенства. В одному зі звітів з іронією мовиться про священника із Краснистава і голову тамтешнього УДК Івана Ткачука, який «вже похожає по Кракові, куди подався “на спасіння своєї душі”, хоч у Красниставі ще міг би побути й донині, як це роблять працівники УДК і чим можуть, бодай інтервенцією в урядових чинників відносно придбаня рятуючим своє життя евакуаційних посвідок, допомагають в їх горю» [3, с. 590].

Своїми власними міркуваннями і критичним ставленням до масової втечі духовенства з терену поділився у звіті з інспекційної подорожі по Люблінщині місцевий представник УЦК Володимир Левицький, з гіркотою констатує: «Священники покидають відповідно до своїх обставин місця і також їдуть на захід. Заноситься на це, що наш терен остане без духовенства. Коли були інші часи, тоді дерлися всякі людці на владки на Україні, а нині всі вони втікли на захід. Були між ними такі, що могли остатися серед вірних, але вони “благають ізбрали”. Казав Архієпископ [Іларіон], що Сергій⁴ має вже назначених владик на всі наші землі. Коли я замітив, що Митрополит Андрей остає у Львові, одержав я відповідь, що з Митрополитом Андреем всі рахуються. Як це легше виголошувати до народу проповіді про «мучеництво», коли безпечні часи. Коли – ж горить земля – немає кандидатів на “мучеників”» [2, с. 579].

Часті й насправді вельми не зручні для православної церкви й УЦК епізоди, які збуджували недовіру в громаді та працювали на розхитування авторитету релігійних і допомогових структур, хоч і потребували публічних роз'яснень і обговорень, але належного висвітлення в холмському тижневику не одержали.

⁴ Йдеться про Сергія Страгородського, який собором єпископів, скликаним у Москві 8 вересня 1943 року, був призначений патріархом московським та розгорнув церковну діяльність за згодою і в інтересах сталінського режиму. Помер 15 травня 1944 року.

Отже, тижневик «Холмська земля» віддзеркалив у своєму змісті три хвили евакуаційних рухів: із військової зони і райхскомісаріату «Україна», починаючи із середини 1943 року, зі східних теренів Галичини – в кінці 1943–на початку 1944 року та переміщення місцевого населення люблінського дистрикту в західному напрямку – навесні-влітку 1944 року у зв'язку з наближенням німецько-радянського фронту та перед загрозою нової радянської окупації. Виділена тематична група матеріалів «Холмської землі» включає: по-перше, звернення офіційного змісту від структур, пов'язаних з Українським центральним комітетом, які мали на меті перешкодити стихійному переміщенню своїх службовців, встановити облік чинних кадрів і вивезеного майна та надати організовану допомогу переміщеним особам; по-друге, репортажі й дописи з місць, що інформували про перебіг евакуації, наміри і плани біженців та спонукали місцеве населення до їх матеріальної і моральної підтримки; по-третє, публікації, які звертали увагу на психологічні аспекти евакуації й допомагали читачам обмірковувати особистий вибір – залишитись на батьківщині чи виїхати на захід, враховуючи загрози для життя від міжетнічного польсько-українського протистояння та неминучого приходу в регіон радянських військ. У тогочасних документах допомогівих структур фіксуються факти неоднозначного ставлення українського населення до рішення службовців комітетів, громадських діячів і духовенства покинути рідні землі. Водночас треба визнати, що саме завдяки такому вибору сотні життів було забезпечено від переслідувань і знищення, а також були оприлюднені в еміграції і нині стали відомі численні документи, свідчення і спогади про холмсько-підляський регіон в період німецької окупації та про криваві події і злочини, відгомін яких далеко не завжди можна знайти у тогочасній легальній пресі.

До середини 1944 року ситуація в адміністративному утворенні обернулася повним інституційним занепадом, ліквідацією досі чинних легальних українських структур та евакуацією на захід майна й особового складу активу. У тих обставинах роль преси, зокрема «Холмської землі», полягала в налаштуванні мешканців українських теренів Генеральної губернії на обдумування свого становища і здійснення усвідомленого вибору в світлі близької загрози встановлення радянського окупаційного порядку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гриценко І. Капітан-лейтенант Святослав Шрамченко: спроба біографії. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 249–263.
2. Звіт Представництва Українського Центрального Комітету в Любліні з поїздки у терен 28–31 березня 1944 і про положення на місцях. 4.IV.1944. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 3 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2015. С. 575–583.
3. Звіт Представництва Українського Центрального Комітету у Любліні про загальне положення в терені. 6.IV.1944. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 3 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2015. С. 583–592.
4. Звіт про жорстокий терор польських банд на Грубешівщині від 10 квітня 1944 року. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Том 2 / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар. Чернівці, 2014. С. 698–702.
5. Кисілевська О. Душу рятуємо...: Галицький образок з березня 1944 р. *Холмська земля*. 1944. Ч. 17 (23 квітня). С. 4.
6. Колянківський Микола. Наша хата буде їм рідною. *Холмська земля*. 1943. Ч. 41 (10 жовтня). С. 3. Підпис: М. К-ий.
7. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго, 1975. 664 с.: іл.
8. Мартинюк Микола. Українська преса Надбужанщини, 1907–1944. *Надбужаничина: Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник*. Т. II / Об'єднання надбужанців; Наукове товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. С. 38–43.
9. Новинки. *Холмська земля*. 1944. Ч. 15 (9 квітня). С. 5.
10. Островський В. Евакуація в житті народу. *Холмська земля*. 1944. Ч. 16 (Великдень). С. 2.
11. «Писанка» 1944 на допомогу збігцям. *Холмська земля*. 1944. Ч. 17 (23 квітня). С. 4.
12. Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х томах. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). Львів, 2015. С. 94–113.
13. Реєстрація працівників УЦК і низових клітин. *Холмська земля*. 1944. Ч. 16 (Великдень). С. 8.
14. Українбанки. *Холмська земля*. 1943. Ч. 45 (17 листопада). С. 6.
15. Шевельов Ю. Один народ – одна мова. *Холмська земля*. 1944. Ч. 8 (20 лютого). С. 4. Підпис: Ю. Ш.
16. Sabaj J. «Bratskaja Beseda» jako źródło do badań stosunków wyznaniowych i narodowych na terenie wschodnich powiatów Królestwa Polskiego. *Історія релігій в Україні: наук. щорічн.* 2018. Вип. 28. Частина I. С. 212–228.

17. Cabaj J. «Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik» jako źródło do badań dziejów obrządku wschodniego na terenach nadbużańskich Królestwa Polskiego. *Istoria religii v Ukraini: nauk. щорічн.* 2016. Ч. 1: Церковна історія. С. 244–256.

18. Markiewicz P. The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland. Kraków, 2018. 586 s.

19. Puławski A. Charakterystyka «Chelmer Nachrichten – Wiadomości Chełmskich». *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2017. Tom 21. S. 73–92.

References:

1. Hrytsenko I. Kapitan-leutenant Sviatoslav Shramchenko: sproba biohrafii. Siverianskyi litopys. 2014. № 4. S. 249–263.

6. Koliianivskyi M. Nasha khata bude yim ridnoiu. Kholmśka zemlia. 1943. Ch. 41 (10 zhovtnia). S. 3. Pidpys: M. K-yi.

7. Kubiiovych V. Ukrainci v Heneralnii Hubernii, 1939–1941: Istoriia Ukrainśskoho Tśentralnoho Komitetu. Chikago: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka, 1975. 664 s.: il.

8. Martyniuk M. Ukrainska presa Nadbuzhanshchyny, 1907–1944. Nadbuzhanshchyna: Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmśhchyna i Pidliashshia: Istorychno-memuarnyi zbirnyk. T. II / Obiednannia nadbuzhantsiv; Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Niu-York; Paryzh; Sydnei; Toronto, 1989. S. 38–43.

12. Prakh B. Dukhovenstvo Peremyskoj yeparkhii ta Apostolskoj administratsii Lemkivshchyny: u 2-kh tomakh. T. 1.: Biohrafichni narisy (1939–1989). Lviv, 2015. S. 94–113.

15. Shevelov Y. Odyn narod – odna mova. Kholmśka zemlia. 1944. Ch. 8 (20 liutoho). S.4. Pidpys: Yu. Sh.

16. Cabaj J. «Bratskaja Beseda» jako źródło do badań stosunków wyznaniowych i narodowych na terenie wschodnich powiatów Królestwa Polskiego. *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichn.* 2018. Vyp. 28. Chastyna I. C. 212–228.

17. Cabaj J. «Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik» jako źródło do badań dziejów obrządku wschodniego na terenach nadbużańskich Królestwa Polskiego. *Istoriia religii v Ukraini: nauk. shchorichn.* 2016. Ch. 1: Tśerkovna istoriia. С. 244–256.

18. Markiewicz P. The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland. Kraków, 2018. 586 s.

19. Puławski A. Charakterystyka «Chelmer Nachrichten – Wiadomości Chełmskich». *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2017. Tom 21. С. 73–92.